

HELGE W. NORDVIK

SILDEHANDELENS STRUKTUR OG UTVIKLING I STAVANGER 1820 – 1860

Innledning

Stavangers økonomiske historie på 1800-tallet skiller seg på flere punkter fra norsk økonomisk historie. Mens den økonomisk-historiske litteraturen sterkt understreker tiden umiddelbart etter Napoleonskrigene frem til begynnelsen på 1830-tallet som en krisetid, har flere forfattere understreket at Stavanger etter 1815 begynte en praktisk talt uavbrutt ekspansjonsperiode frem til begynnelsen av 1880-årene.¹

Det kan uten videre slås fast at dette enestående økonomiske utviklingsmønsteret skyldtes sildefiskerienes og sildehandelens sterke vekst etter 1815. Men økonomisk utvikling kommer ikke automatisk og av seg selv. I denne artikkelen vil vi se nærmere på hvordan og hvorfor Stavanger kunne ekspandere så sterkt i de første 40-50 årene etter Napoleonskrigene. Vårt utgangspunkt er at den økonomiske veksten på 1800-tallet hadde som sin hovedforutsetning at enkeltmennesker satset sin arbeidskraft og kapital og sine organisasjonsevner i produksjonsprosessen. I et privatkapitalistisk samfunn inntar entreprenøren en sentral plass. Med en entreprenør vil vi forstå en forretningsmann som tar initiativ til å finansiere og organisere økonomisk virksomhet eller produksjon.

Entreprenøren spiller en sentral rolle i den økonomiske vekstprosessen av flere grunner. For det første er det ham som tar initiativet til og som organiserer produksjon og distribusjon. Den økonomiske veksten i et samfunn foregår vanligvis ved en *spredning av entreprenørfunksjonene* fra en liten gruppe mennesker eller institusjoner til et stort antall foretak og personer. Gjennom spredning av entreprenørfunksjonen skapes det gradvis et grunnlag for økt økonomisk virksomhet og for nye økonomiske satsinger.

Hver for seg er de nye foretak og de nye menn av relativt liten betydning for det samlede resultat, men samlet gjør de det økonomiske systemet i stand til å svare på nye utfordringer og skaper derved muligheter for fortsatt økonomisk vekst.

Stavangers økonomiske utvikling illustrerer denne prosessen. Gjennom den dynamiske utfordring som sildefiskeriene og sildehandelen representerte, sprengtes det relativt sett statiske økonomiske system som dominerte Stavangers næringsliv rundt 1800. Dette er i og for seg ingen ny observasjon. Forfatteren av avsnittet om Stavangers næringsliv i det oversiktsverk som ble utgitt om byens utvikling i de hundre årene før 1914 sa det på denne måten: «Aarhundredets første decennier kan her som annetsteds i vort land karakteriseres som de *store* handelshusenes tid. Forretningsvirksomheten var samlet paa faa, men mægtige hender. --- De store sildefiskerier forandret disse forhold. Vaarsildfisket foregik saa at si utenfor vor stuedør, og der skulde ikke saa stor kapital eller saa stor merkantil utdannelse til for at greie nedsaltning av nogen hundred tønder vaarsild og dens forsendelse til Østersjø-havnene.»²

Sitatet ovenfor inneholder en beskrivelse og tilløp til en forklaring. Drøftingen i de følgende avsnittene vil utdype beskrivelsen ved å kvantifisere süldeeksporten og sildehandelen. Vi vil spesielt se på fordelingen av sildeutførselen og forsøke å finne forklaringer på de strukturelle endringer vi kan observere i kildematerialet.

Den økonomiske strukturen i Stavanger rundt 1800

Ved begynnelsen av 1800-tallet var Stavanger en by med ca. 2.500 innbyggere som kjempet en hard kamp for sin økonomiske eksistens som handels- og administrasjonssentrum.³ Til tross for sin beskjedne størrelse hadde byen likevel et relativt sett omfattende handelspatrisiat som besto av en rekke handelshus etablert i løpet av 1700-tallet. Det dominerende handelshuset var ledet av Gabriel Schanche Kielland. Handelshuset Jacob Kielland & Søn sto på sett og vis gjennom både sin økonomiske størrelse og omfanget av virksomheten i en særklasse.⁴

Ved siden av Kielland-huset var det først og fremst handelshusene Ploug & Sundt, Peter V. Rosenkilde, Søren Cordsen & Søn, Helmich Gabrielsen og Cornelius Middelthon som dominerte næringslivet i byen.⁵ Disse handelshusene finansierte import og eksport, organiserte eksportproduksjonen og markedsføringen av eksportproduktene, og deltok i internasjonal skipsfart, både fraktfart på Norge og mellom andre land. Deres organisasjon og funksjonsmåte var tilpasset det økonomiske aktivitetsnivået og produktionsstrukturen på slutten av 1700-tallet.

Den økonomiske virksomheten som disse handelshusene engasjerte seg i, var kapitalkrevende. Både skipsfarten, eksport- og importhandelen krevde store faste investeringer, men først og fremst en betydelig omløpskapital.

Dette gjaldt eksempelvis trelasteksporten fra Ryfylke. Det tok lang tid fra tømmeret ble hugget og til betalingen ble mottatt fra den utenlandske importøren. I mellomtiden måtte produksjon og distribusjon finansieres gjennom driftskreditt fra handelshusene. I sin tur finansierte disse ofte driftskreditten ved å diskontere vekslar trukket på forretningsforbindelser i utlandet.

Det sier seg selv at det var vanskelig for nykommere å etablere seg i denne typen virksomhet, både på grunn av kravene til kapitalstyrke og til kontakt med utenlandske forretningsforbindelser.

Handelshusene dominerte naturlig nok også den betydelige hummereksperten til England. Også her virket de som det formidlende ledd mellom produsenten (fiskeren) og den britiske importøren. Til gjengjeld for faste langsiktige kontrakter fungerte handelshuset Jacob Kielland & Søn som kommisjonær/bankier/eksportagent, dvs. huset utførte en rekke helt nødvendige funksjoner i tilknytning til denne type økonomiske aktivitet.⁶ Risikospredning og finansiering hadde avgjørende betydning for økonomisk virksomhet innenfor det handelskapitalistiske systemet på 1700-tallet. Handelshusene utførte funksjoner som på 1800-tallet gradvis ble overtatt av banker og spesialiserte transport- og produksjonsledd. Dette økonomiske systemet fikk en alvorlig knekk under Napoleonskrigene. Handelshusene led betydelige økonomiske tap, særlig under konflikten med England fra 1807. En kilde oppgir at Jacob Kielland & Søn tapte hele 160.000 riksdaler på oppbrakte skip med last under krigen.⁷ Etter 1815 ble Stavangers næringsliv gradvis sterkt endret i forhold til strukturen rundt 1800. Utviklingen var preget av to hovedtendenser. På den ene side ble gamle handelstradisjoner delvis opprettholdt gjennom de gamle handelshusenes virksomhet. I løpet av 1800-tallet ble imidlertid deres posisjon i byens handelsliv sterkt redusert, flere utviklet virksomheten og de gjenværende gikk under i konkursbølgen på 1800-tallet.⁸ På den annen side ble en stadig større del av eksporthandelen og senere også importhandelen overtatt av et voksende antall småkjøpmenn (som gradvis vokste seg større) og skipperborgere. Forutsetningen for denne utviklingen lå i en eksplosiv utvikling av sildefisket og de muligheter saltingen og eksporten av sild skapte for fremveksten av et nytt borgerskap.

Sildefiskeriene og deres betydning for Stavangers handelsnæring⁹

Etter 1784 hadde silden ikke vist seg på Vestlandskysten før den i 1808 vendte tilbake og innledet en ny vårsildperiode i Ryfylke og Sunnhordland. Da blokaden etter Napoleonskrigene ble opphevet, kom sildeeksporten til Østersjølandene hurtig i gang igjen. Til forskjell fra 1700-tallet var imidlertid nordmennene nå uten effektiv utenlandsk konkurranse på de tradisjonelle

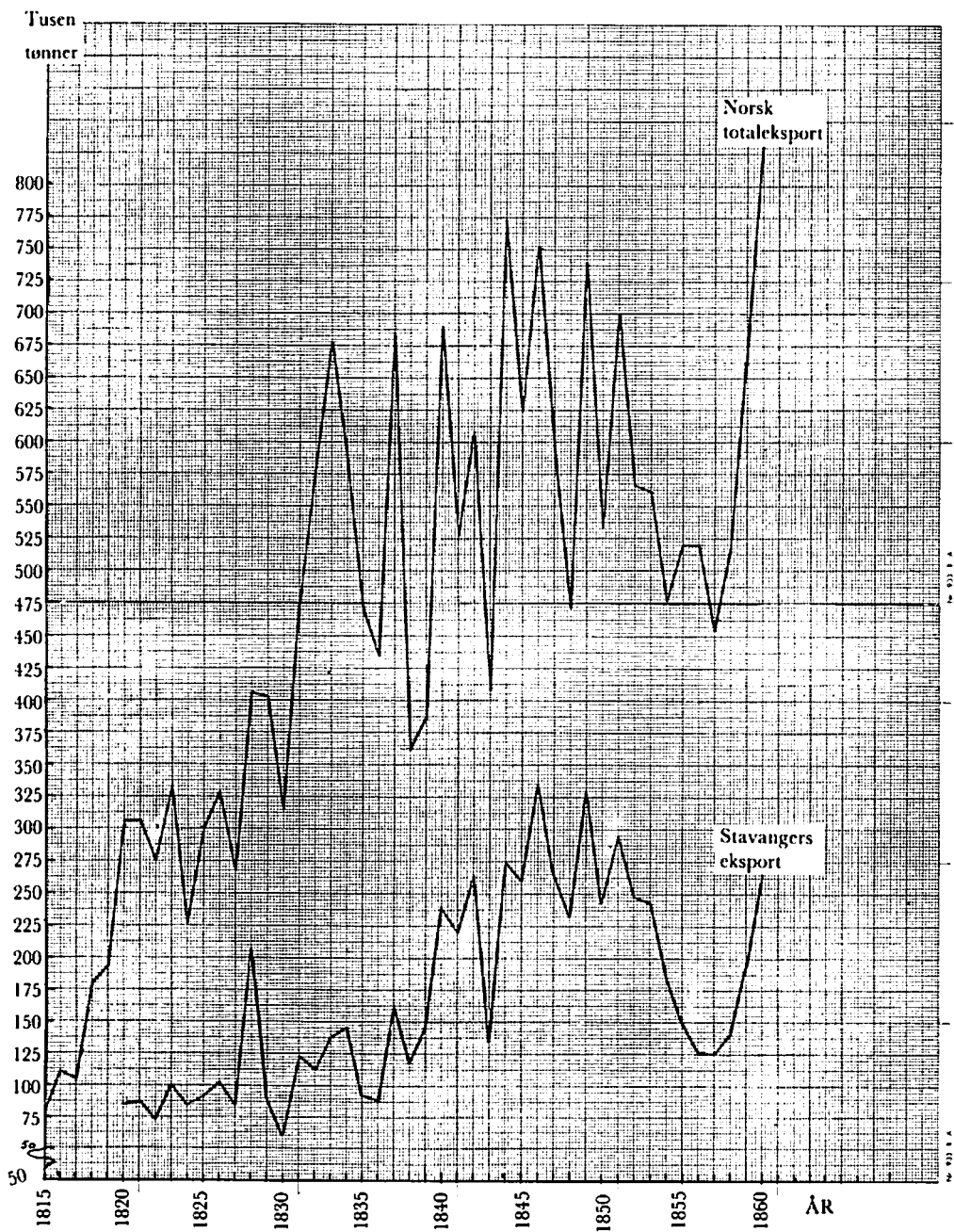
østersjøiske sildemarkedene i byer som St. Petersburg, Riga, Danzig Memel, Pillau, Rostock og Reval. Årsaken til dette var at silden hadde forlatt den svenske Bohuslänkysten samtidig med at den dukket opp igjen utenfor Vestlandet. Dermed var det skapt en helt ny situasjon: Sverige skiftet rolle fra Norges viktigste konkurrent på eksportmarkedet for sild til å bli den største kjøper av norsk vårsild. Dette rollebyttet ble stimulert ved betydelige lettelser i tollsatser og sjøfartsbestemmelser. Norske fartøyer skulle ifølge Mellomriksloven av 1815 behandles som svenske, og norske fiskevarer betalte bare halv toll ved innførsel til Sverige.

I tillegg til disse bestemmelsene, som tok sikte på å lette handelen mellom unionspartnerne, ble det fra norsk side foretatt vesentlige lettelser i de relativt rigorøse bestemmelser som regulerte skipsfarten på Sverige. Den generelle regel var at bare skipper med sertifikat kunne føre fartøyer fra Norge til utlandet. En kongelig resolusjon i 1815 bestemte at styrmenn og matroser kunne føre små dekkfartøyer til Gøteborg, forutsatt at de var lastet med fiskevarer. Bestemmelsen gjaldt bare for små dekkfartøyer under 14 kommerselster (1 kl – 2.1 netto registertonn), og frem til 1825 bare for Bergen og Egersund, deretter for alle norske byer. En lov av 23. juni 1836 forhøyet fartøyets størrelsesgrense til 25 kl. og gjorde bestemmelsene gjeldende for alle slags varer, ikke bare fisk.¹⁰

Etterhvert ble det også sluttet fordelaktige handels- og skipsfartskontrakter med Russland og Preussen, samt med de mindre viktige sildemarkedene i Danmark, Mecklenburg og hansabyene Lübeck, Hamburg og Bremen. Konklusjonen må bli at rammebetingelsene for eksporten av sild ble vesentlig forbedret både på transport og markedssiden.

Like viktig var den voksende etterspørselen etter sild i Sverige og i landene rundt Østersjøen. Etter 1815 vokste befolkningen raskt i dette området. Selv om jordbruksproduksjonen også økte raskt, var det rom for forsyninger av relativt billige matvarer fra utlandet, særlig fisk og sild. Den norske vårsilden kunne her fylle et stadig voksende behov for matvarer som supplerte den vanlige dietten av vegetabiliske produkter. Selvsagt var det også andre som kunne gjøre dette, nemlig Holland og Storbritannia. Men eksporten fra disse landene ble aldri en alvorlig trusel for den norske vårsilden.

Det hollandske sildefiskeriet i første halvdel av 1800-tallet var sterkt redusert i forhold til 1700-tallet, og produksjonen gikk først og fremst til å dekke det innenlandske forbruket. I England og Skottland ekspanderte derimot sildefisket sterkt etter 1815. Men den britiske befolkningsøkningen var så sterk at det innenlandske markedet også her abosorberte en vesentlig del av produksjonsøkningen. Eksportoverskuddet fra de britiske fiskeriene utgjorde

Saltsildeeksporten fra Norge og Stavanger 1815 – 1860.

Kilder:

T. Solhaug, 1976, s. 743 – 744, Amtmb. 1856 – 60, s.XVI og vrakerprotokollene for Stavanger 1820 – 1852.

bare mellom 40 og 50 prosent av produksjonen, og mellom 30 og 50 prosent av det norske eksportkvantum. Selv om den britiske silden var en alvorlig konkurrent på enkelte markeder, som for eksempel i Stettin hvor den norske vårsildens andel av importen falt fra ca. 50 prosent rundt 1840 til ca. 20 prosent i 1850-årene, beholdt den norske silden sin dominerende markedsposisjon i Sverige og Russland.¹¹

Prisutviklingen for sild i Østersjøområdet bekrefter at etterspørselsveksten var større enn veksten i tilbudet av sild. I perioden 1821 – 1855 ble sildeprisene fordoblet i Østersjølandene.¹²

De norske sildefiskeriene langs Vestlandskysten tok på forbløffende kort tid opp utfordringen og svarte på suget fra markedssiden. Vi har ikke pålitterlige produksjons/fangstdata som viser utviklingen i fangstene av vårsild. Det er imidlertid grunn til å regne med at totalfangstene av sild må ha økt relativt svakere enn veksten i sildeeksporten, i alle fall i årene etter 1815. I de første årene etter 1815 er det sannsynlig at det innenlandske forbruket i relasjon til totalfangstene fremdeles spilte en betydelig rolle. Den sterke økningen i eksporten etter 1815 må imidlertid vesentlig skyldes økte fangster og ikke redusert innenlandsk forbruk. På basis av den sterke befolkningsveksten etter 1815 i Norge generelt og på Vestlandet spesielt er det tvert om sannsynlig at det innenlandske konsumet av vårsild har vært i sterk vekst.¹³

Eksporten av saltet vårsild fra Norge og Stavanger er fremstilt i figuren ovenfor. I årene etter 1815 skjedde det to kraftige sprang i totalutførselen, nemlig i 1818 og 1820. Allerede i 1820 nådde utførselen et nivå på ca. 300.000 tønner, vesentlig vårsild. Et nytt hopp fant sted i 1828, hvor eksporten nådde opp mot 400.000 tønner. Dette innledet en ny gjennombruddsperiode hvor utførselen i løpet av årene 1831 – 33 nådde opp i 600.000 tønner. Det siste store hoppet i eksportkvantumet fant sted i 1840-årene. I disse årene var det særlig eksporten fra Stavanger som vokste sterkt. Gjennomsnittsutførselen i disse årene lå mellom 500.000 og 600.000 tønner. I enkelte toppår som 1844 og 1846 nådde eksporten opp i et kvantum på over 700.000 tønner. Selv om eksporten i 1860-årene i enkelte år nådde opp i tilsvarende kvanta, representerte 1840-årene i virkeligheten en topp i produksjonen fra sildefiskeriene på 1800-tallet. Dette er spesielt imponerende fordi produksjonen foregikk innenfor et relativt avgrenset geografisk område. Sildefiskeriene etter 1815 foregikk på en lang kyststrekning fra Lindesnes i sør til Boknafjorden i nord. I 1840-årene forsvant silden fra distriktene sør for Stavanger, og i årene frem til 1860 var fisket konsentrert til området mellom sørspissen av Karmøy og Bømlo. I tillegg foregikk det sildefiske i flere strøk i Nordhordland, Sunnfjord og Nordfjord, det såkalte nordre fiskeridistrikt. Sildefiskerie-

Sildesalting i kjøpmann Schanche Monsens sjøhus i Stavanger ca. 1840. Dette året eksporterte Monsen 5 504 ½ tønner vårsilt til Sverige og Østersjølandene.
+ Philip Henrich Kriebel. Original ved Stavanger Museum – Kulturhistorisk avdeling.

Salting of spring herring for export in the Stavanger warehouse of the merchant Jonas Schanche Monsen about 1840. That year Monsen exported 5 504 ½ barrels of spring herring to Sweden and the Baltic countries.

ne på Sunnmøre fikk først betydning helt på slutten av den store sildeperioden i 1860-årene.¹⁴

Bybefolkningen i Stavanger deltok bare i liten grad i selve sildefisket, men saltingen, pakkingen, transporten og eksporten av silden var i alle fall frem til 1850-årene dominert av byens handelsborgerskap. Den engasjerte seg på bred front i sildesalting og eksport, og investerte i salterier, føringsfartøyer og mindre og større skip som førte silden fra Stavanger til eksportmarkedene

langs Østersjøen og til den svenske vestkysten. Stavangerborgerne var også meget aktive i oppkjøpsvirksomheten og selve fraktingen av silden til salte-riene. Så sent som i 1854 var mer enn en fjerdedel av alle sildeførende far-tøyer hjemmehørende i Stavanger, og andelen må ha vært betydelig større tidligere i perioden.¹⁵ Fra 1840-årene var det nemlig en klar tendens til at befolkningen i distriktene overtok en stadig større del av den virksomheten som hadde med føring og salting å gjøre.¹⁶

I løpet av de ca. 55 årene som den store sildeperioden varte økte Stav-angers befolkning fra 2.513 innbyggere i 1815 til 16.647 i 1865 og 20.288 i 1875. Befolkningsveksten var prosentvis absolutt sterkest i årene fra 1845 til 1855 – gullalderen for den Stavangerske sildehandel.¹⁷

Det kan ikke herske tvil om at sildefiskets ekspansjon var den vesentligste grunn til den økonomiske oppblomstringen både i byen og amtet. Dette var også samtidige observatører i høyeste grad klar over. Amtmannen skrev i sin beretning om Stavanger i femåret 1836 – 1840 at byen som «Amtets eneste kjøbstad, har i de sidste 5 Aar havt betydelig handel og skibsfart, hovedsage- lig som Følge af det i dette Tidsrum i Omegnen indfaldne heldige Vaarsild- fiskeri.»¹⁸ En praktisk talt identisk formulering anvender han om det følgen- de femår, mens han i beretningen for perioden 1846 – 50 finner grunn til ytterligere å utdype sammenhengen mellom sildefisket og byens økonomiske ekspansjon: «En Følge af det rige Sildefiskeri og de ved samme blandt Al- muen i Circulation bragte Pengesummer er, at Samhandelen med Landdis- triktet bliver særdeles livlig.» Som vanlig i embetsmannsberetninger fra 1840 – 50-årene, kan han ikke dy seg for å løfte en advarende pekefinger over de muligheter dette gir til økt konsum av «luksus»-varer. Han fortsetter nemlig slik: «Afsætningsgjenstandene ere især Nødvendighedsvarer, men ogsaa Manufactur- og Colonialvarer, hvilke desværre consumeres i en altfor stor Grad i Forhold til Distriktets Formuesforfatning.»¹⁹

Strukturen i sildehandelen

Den sterke ekspansjonen i sildehandelen og de ringvirkninger som denne før- te med seg, skapte grunnlaget for en betydelig vekst i antallet handelsmenn og eksportører. I prinsippet kunne man selvsagt tenke seg at de etablerte handelshusene beholdt det grepet de hadde hatt på handelsnæringen rundt 1800. Dette var imidlertid langt fra tilfellet. Fra amtmannsberetningene kan vi konstatere en nærmest eksplosiv vekst i antallet handelsmenn og sildeeks- portører. Det spørsmålet vi må stille oss er derfor i hvilken grad de etablerte handelshusene dominerte eksport- og importhandelen og i hvilken utstrek-

ning det var plass for nye menn. Dette spørsmålet har tidligere ikke vært systematisk undersøkt, selv om mange forfattere har pekt på at sildehandelen var en virksomhet hvor det var enkelt å etablere seg for nykommere i byens handelsnæring.²⁰ Men det har hittil ikke vært foretatt undersøkelser av hvor mange sildeeksportører som fantes i Stavanger på 1800-tallet og hvor meget de eksporterte. Selv de fremstillingene av handelshusene i Stavanger som foreligger, inneholder ingen systematisk undersøkelse av deres økonomiske virksomhet, og oppgaver over deres eksport og import er bare sporadisk gjengitt. I en viss utstrekning kan dette sikkert forklares av mangelen på bevarte forretningsarkiv, som kan gi sikre opplysninger om deres virksomhet. Men selv i det ene tilfelle hvor materialet finnes, nemlig for handelshuset Jacob Kielland & Søn, har dette materialet ikke vært utnyttet til å gi en økonomisk-historisk fremstilling av firmaets utvikling.²¹

I mangel av fyldige og gode forretningsarkiver er historikeren henvist til offentlig kildemateriale som kan fortelle om handelens utvikling. Her er kildematerialet for Stavangers vedkommende rikt og usedvanlig opplysende. I tillegg til tollregnskapsmateriale er det bevart et meget omfattende ligningsmateriale samt materiale fra byens vrakeri- og målervesen. Dette kildematerialet er imidlertid uhyre arbeidskrevende, og det har hittil bare vært utnyttet helt sporadisk av historikere. I denne begrensede studien er det selvsagt umulig å utnytte dette meget omfattende materiale fullt ut. Siktemålet er snarere å anvende deler av kildematerialet til å kartlegge strukturen i sildehandelen i hovedtrekk.

Hovedkilden for vår analyse av sildehandelens struktur har vært vrakerprotokollene for Stavanger by.²² De gir opplysninger om utførselen av sild og andre fiskevarer både til utlandet og til andre steder i Norge fordelt på hver enkelt utskiper (eksportør) registrert under navnet på den skipper som førte skuten hvor silden ble fraktet. Bestemmelsesstedet for lasten er også angitt i protokollen. Tilsvarende opplysninger om importen av utvalgte varer (salt, kornvarer, kull) finnes i målerprotokollene hvor det samme registreringssystem er benyttet.²³ Ekstrahering av opplysninger fra disse protokollene er meget arbeidskrevende. Det har derfor vært nødvendig å begrense undersøkelsen til i hovedsak to år med like stor sildeeksport, nemlig årene 1840 og 1852. For disse to årene har vi plukket ut eksporten til de fleste handelshus eller kjøpmenn som fantes i byens næringsliv rundt 1800. Gjennom en analyse av antallet transaksjoner i vrakerprotokollene er det også mulig å si noe om eksportens spredning og fordeling på enkeltmannsfirmaer og rytmen i sildehandelen gjennom året. Materialet fra vrakerprotokollene er supplert med materiale fra ligningsarkivene for Stavanger. I tillegg har vi

benyttet opplysninger fra målerprotokollene til å dra visse slutninger om sammenhengen mellom sildehandelen og byens importhandel.

I tillegg til den mer generelle analysen på basis av opplysningene ovenfor, som da stort sett refererer seg til årene 1840 og 1852, samt 1821 og 1845 for ligningsmaterialets vedkommende, har vi også fulgt en representant for de nye menn i Stavangers næringsliv i hans første etableringsfase i 1840- og 1850-årene. Erik Berentsen (1805 – 1878) ble i løpet av 1860-årene en av byens store redere. Vi har valgt å la ham illustrere den nye entreprenørtypen som fra «intet» gjennom sildehandelen bygget opp en betydelig formue som gradvis ble investert i skipsfart. Det var i stor utstrekning menn utenfor den gamle handelspatrisierkretsen som skapte skipsfartsbyen Stavanger.²⁴ Et nærmere blikk på en slik manns etableringsfase har derfor også generell interesse.

I løpet av 1830-årene hadde det foregått en jevn ekspansjon i handelsnæringen i Stavanger i forbindelse med veksten i sildeeksporten. Den eksplosive veksten hørte imidlertid 1840-årene til. Et inntrykk av det kan vi få gjennom Amtmannsberetningenes oppgaver over handelsborgere, skipper og kjøpmenn. For å drive eksporthandel var det nødvendig å ha løst borgerskap i en by. Sildeeksporten kunne også drives av personer med skipperborgerskap. Mellom årene 1840 og 1850 økte antallet handelsborgere fra 163 til 217, for deretter å stabilisere seg på dette nivået i 1850-årene. Enda mer bemerkelsesverdig var veksten i antall skipperborgere. I samme tiår økte deres antall fra 93 bosatt i Stavanger og 50 utenfor byen til 168 og 50. I det neste tiåret økte antallet videre til hele 270 bosatt i byen og 81 bosatt utenfor. En i hovedtrekk tilsvarende utvikling kan vi finne på basis av folketellingene og opplysninger i Stavanger Borgerbok. Jan Christiansen har beregnet økningen i antallet handlende i periodene 1825 – 35, 1835 – 45, 1845 – 55 og 1855 – 65 til henholdsvis 33, 82, 8 og 56 prosent. Han forklarer denne økningen med den sterke ekspansjonen i sildehandelen og befolkningsøkningen. Ekspansjonen i den siste perioden ser han som et resultat av veksten i importhandelen som fulgte med befolkningsøkningen og skipsfartens ekspansjon.²⁵

Liberaliseringen av handelslovgivningen, som fant sted med den nye handelsloven av 1842, tok først og fremst sikte på en oppmykning av adgangen til å drive handel utenfor byene. Bestemmelsene om borgerskap i byene forble i alt vesentlig grad uendret. Det er derfor lite trolig at den sterke veksten i Stavangers handelsborgerskap skyldtes endringer i næringslovgivningen. Sildehandelens ekspansjon og de ringvirkninger som sildesalting og sildehandel skapte må ligge bak ekspansjonen i Stavangers handelsstand.

Utviklingen i Stavangers sildeeksport fremgår av diagram 1 og av tabell A i tabellvedlegget. Men disse tallene forteller oss lite om når eksporten foregikk og hvordan den enkelte eksportør organiserte sin utførsel. For å få et bilde av eksportens fordeling på markeder, rytmen i sildehandelen, fordelingen på eksportører og størrelsen på de eksporterte ladninger, må vi studere primærkildene i detalj.

Vi begynner vår analyse med å studere vrakerprotokollen for Stavanger i året 1840, det første året hvor eksporten nådde opp i et kvantum på over 200.000 tønner. I mars 1840 ble det vraket 18.923 tønner vårsild for eksport. Hver eksportør fikk et nummer i protokollen for hvert enkelt vareparti han utførte. Det var til sammen 126 slike enkeltutskipninger. Det gjennomsnittlige kvantum pr. utførsel var derfor ca. 150 tønner vårsild, men dette tallet har bare begrenset utsagnskraft, da spredningen omkring gjennomsnittet var meget stor. Det interessante er imidlertid at hele 77 ulike eksportører skjuler seg bak de 126 enkeltutskipningene. En del av disse var skippere som førte med et lite kvantum sild for egen regning. Men størsteparten av eksportørene var handelsborgere fra Stavanger, de fleste av dem med en liten prosentvis andel av totalen. De store handelshusene dannet ikke noen unntagelse i så måte.

Det kan selvsagt reises innvendinger mot å bruke en enkelt måneds utførsel. Vi vil likevel hevde at dette gir et realistisk bilde av antallet eksportører, med det forbehold at det sannsynligvis undervurderer det. Mars måned var nemlig helt ved begynnelsen av utskipningssesongen. Antallet transaksjoner økte sterkt i månedene etterpå. Rytmen i sildehandelen får vi et godt inntrykk av ved å se på svingningene i antall transaksjoner fra måned til måned. De to store månedene for sildehandelen var april og mai, men aktivitetsnivået holdt seg godt oppe utover sommeren. Det var først så sent som i september at aktiviteten klart ble redusert. Dette tyder på forholdsvis jevn sysselsetning for sildeflåten i månedene april – september. Av tabellen kan vi beregne at de gjennomsnittlige utskipningskvantum pr. transaksjon, dvs. pr. eksportør økte fra 1840 til 1852. Fra 124 tønner i 1840 ($232.795/1878$) steg det til 195 tønner i 1852 ($237.852/1222$).

Det kan vi forklare med at det i løpet av disse årene hadde funnet sted en økning i sildeskutenes gjennomsnittsdrektighet, og at hver enkelt eksportør nå eksporterte større kvanta pr. skipning. Mens en typisk eksportør utenfor «storeeksportørene» i 1840 kunne skipe mellom 50 til 150 tønner med et enkelt skip var det i 1852 blitt vanlig å sende større partier, gjerne ca. 200 – 400 tønner. Hvem var det så som sto for hovedtyngden av sildeeksporten? Var det en mindre gruppe store handelsmenn som dominerte

I tabellen nedenfor har vi valgt ut to år med nokså like eksportkvantum, ca. 235.000 tønner.

Tabell 1:

Sildeutførselen i Stavanger i årene 1840 og 1852, fordelt på måned. Antall transaksjoner og kvanta hele tønner vårsild.

Måned	Antall transaksjoner	1840 Kumulativt	Antall tønner	Antall transaksjoner	1852 Kumulativt	Antall tønner
Januar	0	0		1	1	12
Februar	3	3	528	2	3	102
Mars	126	129	18 923	77	80	14 941
April	456	585	70 931	300	377	57 321
Mai	429	885	30 972	142	519	27 454
Juni	243	1 128	27 556	168	687	24 515
Juli	227	1 355	26 958	185	872	42 517
August	249	1 604	33 125	142	1 014	31 178
September	183	1 787	17 186	146	1 160	30 277
Oktober	65	1 852	5 347	52	1 212	8 951
November	23	1 875	1 016	9	1 221	584
Desember	3	1 878	253	1	1 222	0
Sum			232 795			237 852

Kilde:

Vrakerprotokollen for Stavanger 1840 og 1852.

Noen få transaksjoner, særlig i månedene oktober – desember omfatter bare vraking av sommer-/småsild. Det har ingen betydning for hovedresultatene, og de er derfor ikke utskilt.

markedet i den forstand at de sto for de store kvanta av sildetønnene som ble eksportert, mens en mengde små eksportører sloss om de smulene som ble til overs?

Det faller naturlig å ta utgangspunkt i de «gamle» handelshusene fra 1700-tallet. Det er først og fremst disse navnene som går igjen i litteraturen om Stavangers sildehandel i denne perioden. I sin bok om handelshuset J.A. Køhler peker som nevnt Arne Bang Andersen på det faktum at nye menn etterhvert fikk en ledende rolle både i sildeeksporten og i skipsfarten. Vi har allerede vært inne på at selve antallet eksportører gir støtte til dette synet. Men hvor stor del av sildeeksporten sto de gamle handelshusene for? Et studium av deres markedsandeler kan gi svar på hvor stor rolle de spilte i relasjon til de nye entreprenørene.

Tabell 2:

Enkelte store handelshus og deres andel av vårsildeeksporten i årene 1840 og 1852. Antall tønner og prosent av totaleksporten.

Firma	1840		1852	
	Tønner	Prosent	Tønner	Prosent
J.A. Køhler & Co.	11.658	5,0	8 433	3,5
Ploug & Sundt	5 279	2,3	5 405	2,3
P.V. Rosenkilde & Søn	4 581	2,0	4 858	2,0
H. Gabrielsen & Sønner	7 248	3,1	5 812	2,4
C. & J. Middelthon	6 152	2,6	4 781	2,0
Andreas Sømme	5 549	2,4	3 537	1,5
Jacob Sømme	1 875	0,8	4 181	1,8
Jacob Kielland & Søn	2 907	1,2	2 793	0,9
Sum		19,4		16,3

Kilde:

Vrakerprotokollen for Stavanger 1840 og 1852.

Av tabell 2 ser vi at de gamle handelshusene hver for seg hadde relativt små markedsandeler. Det uten sammenlikning største handelshuset, J.A. Køhler & Co., hadde bare en markedsandel på rundt 5 prosent. J.A. Køhler & Co. var vokst ut av den virksomheten som Friedrich Petersen (1769 – 1810) startet på 1700-tallet. Det store handelshuset Jacob Kielland & Søn, som fremdeles rundt 1840 var byens største skattyter, hadde en påfallende liten markedsandel. Til sammen hadde de «gamle» handelshusene rundt 20 prosent av den samlede vårsildeeksporten fra Stavanger i 1840 mot vel 16 prosent 12 år senere. Et riktig bilde av gjennomsnittseksporten og spredningen omkring gjennomsnittet er det imidlertid vanskelig å få ved å studere vrakerprotokollene. Med opp mot 1.900 transaksjoner i 1840 er det en nærmest umulig oppgave å registrere transaksjonene for hver eksportør uten moderne databehandling. Materialet fra vrakerprotokollene viser imidlertid helt entydig at det må ha vært en mengde små og mellomstore eksportører.

Dette inntrykket blir bekreftet av en annen viktig kilde til Stavangers økonomiske historie på 1800-tallet. I det bevarte grunnlagsmaterialet for ligningen finnes det en rekke lister over samtlige sildeeksportører fra Stavanger i utvalgte år. Materialet er på ingen måte fullstendig, men for enkelte år er det mulig å skaffe seg en oversikt over størrelsen og omfanget av sildeeksportens fordeling på eksportører.

Ifølge ligningsmaterialet var det i 1821 hele 134 eksportører av sild som til sammen utførte 91.797 $\frac{3}{4}$ tønner saltsild. Eksporten hadde øket til 139.629 $\frac{1}{2}$

1845	Offentliggjørelse af Høggervarens Havnejournal	
Datum	af	af
Maas		Transport =
20 ^a		
618	Med Høggervarens Havnejournal	
19	Med Høggervarens Havnejournal	
620	Med Høggervarens Havnejournal	
21	Med Høggervarens Havnejournal	
22	Med Høggervarens Havnejournal	
23	Med Høggervarens Havnejournal	
24	Med Høggervarens Havnejournal	
25	Med Høggervarens Havnejournal	
26	Med Høggervarens Havnejournal	
27	Med Høggervarens Havnejournal	
628	Med Høggervarens Havnejournal	
629	Med Høggervarens Havnejournal	
30	Med Høggervarens Havnejournal	
631	Med Høggervarens Havnejournal	
632	Med Høggervarens Havnejournal	
33	Med Høggervarens Havnejournal	
34	Med Høggervarens Havnejournal	
35	Med Høggervarens Havnejournal	
36	Med Høggervarens Havnejournal	
37	Med Høggervarens Havnejournal	
21 ^a	Med Høggervarens Havnejournal	
638	Med Høggervarens Havnejournal	
39	Med Høggervarens Havnejournal	
22 ^a	Med Høggervarens Havnejournal	
640	Med Høggervarens Havnejournal	
641	Med Høggervarens Havnejournal	
24 ^a	Med Høggervarens Havnejournal	
642	Med Høggervarens Havnejournal	
643	Med Høggervarens Havnejournal	
644	Med Høggervarens Havnejournal	
645	Med Høggervarens Havnejournal	

Lateris =

Faksimile av vrakerprotokollen for Stavanger i mai 1845. Legg merke til de mange små ladningene som ble utskipt med skipper B. Steenberg til Warberg i Sverige (nr. 631 - 637). Det var vanlig at skipperen på sildeeskutene tok med et lite parti vårsild for egen regning (630), eller at skipperen selv var en betydelig sildeeksportør (641). De store handelshusene, som firmaet J.A. Köhler & Co. i dette tilfelle, kunne ta sjansen på å eksportere store ladninger i egne skuter (628).

+ Byarkivet i Stavanger.

[illegible]

Facsimile of the fish grading protocol for Stavanger in May 1845. Observe the many small loads shipped with captain B. Stenberg to Warberg, Sweden (nos. 631 – 637). It was common for the captains of the herring vessels to take with them a small quantity of herring for their own account (630). In other cases, the captains were themselves major herring exporters (641). The large merchant houses, like the firm J.A. Köhler & Co. in this case, could risk the exportation of very large loads in their own vessels (628).

tønner i 1833, mens antallet eksportører bare hadde økt til 144. Den store eksplosjonen i sildeeksportørenes antall fant sted mot slutten av 1830-årene og i begynnelsen av 1840-årene. I 1845 var det hele 304 sildeeksportører i Stavanger, og de utførte til sammen hele 260.774 tønner sild.²⁶

En gruppering av eksporten i størrelsesklasser er foretatt i tabell 3. Flere typiske trekk ved strukturen i sildehandelen fremgår av denne tabellen. Felles for begge årene er eksistensen av et stort antall mindre eksportører. Rundt halvparten av det samlede antall eksportører i hvert av årene eksporterte sildekvanta på under 300 tønner. Antallet av eksportører med kvanta under 50 tønner er imidlertid prosentvis mindre i 1845 enn i 1821. Dette kan imidlertid skyldes at eksporten totalt sett var nesten tre ganger større i 1845 enn i 1821. Det er bemerkelsesverdig at veksten i eksportørenes antall er stor, men klart mindre enn veksten i sildekvantum, henholdsvis 127 og 184 prosent. Det gir en årlig vekstrate på 4,5 prosent for sildeeksporten, mot 3,3 prosent for antall sildeeksportører. Til tross for denne forskjellen må veksten i antall sildeeksportører betegnes som meget stor. Veksten var klart størst i gruppen som eksporterte mellom 500 og 999 tønner, men antallet eksportører som eksporterte relativt store kvanta, dvs. over 2000 tønner var også betydelig. Mens det kun var 10 eksportører i 1821 som kom opp i et så stort

Tabell 3:

Fordeling av sildeutførselen fra Stavanger på størrelsesgrupper. Absolutt antall eksportører i hver størrelsesgruppe og prosentfordeling på størrelsesgrupper.

Antall tønner	Antall eksp.	1821		Antall eksp.	1845	
		Kumula- tivt	Prosent		Kumula- tivt	Prosent
0-49	27	27	20,1	45	45	14,8
50-99	18	45	33,5	36	81	26,6
100-199	11	56	41,7	37	118	38,8
200-299	12	68	50,7	29	147	48,3
300-399	9	77	57,4	18	165	54,2
400-499	8	85	63,4	17	182	59,8
500-999	17	102	76,1	48	230	75,6
1000-1999	22	124	92,5	38	268	88,1
2000-1999	4	128	95,5	14	282	92,7
3000-3999	0	128	95,5	6	288	94,7
4000-4999	6	134	100,0	9	297	97,7
5000-5999				5	302	99,3
6000-				2	304	100,0

Kilde:

Stavanger Ligningsarkiv, StSA, pk. 545, 546.

kvantum, var det hele 36 i 1845. Vi kan derfor konkludere med at veksten i sildeeksporten ga grunnlag for en stor vekst i antallet eksportører. Et nærmere studium av de største eksportørenes utskipede kvanta kan i sin tur gi svar på om det inntrykk vi har dannet oss av sildehandelens struktur på basis av vrakerprotokollene er riktig.

I tabellene C og D i vedlegget har vi plukket ut de 22 største utskiperne av sild i henholdsvis 1821 og 1845. To forhold fremgår klart av disse tabellene. For det første er det en klar tendens til at de største eksportørene samlet står for en prosentvis mindre andel av totalt utskipet kvantum. Mens de 6 største eksportørene i 1821 sto for 28,0 prosent av sildeeksporten, var de 6 største eksportørene i 1845 bare ansvarlig for 17,0 prosent. Tendensen til økt spredning av eksporten bekreftes også dersom vi sammenlikner markedsandelen for samtlige 22 eksportører i de to årene som vi har tatt med i våre tabeller. Mens de sto for $\frac{3}{5}$ av eksporten i 1821, var deres andel sunket til vel $\frac{2}{5}$ i 1845.

De veletablerte handelshusene dominerte eksporten i 1821. Deres dominerende posisjon er relativt sett klart svekket i 1845, selv om de velkjente navnene fremdeles er å finne på toppen av listen. Men samtidig er det et påfallende innslag av nye menn med eksportandeler på mellom 1 og 2 prosent. I mange tilfelle har det ført til at etablerte handelshus enten er skjøvet nedover på listen mellom 1821 og 1845 (P.V. Rosenkilde & Søn) eller forsvunnet helt (Jacob Kielland & Søn). Av de nye menn merker vi oss navn som E. & M. Berentsen, O(le) Johan Baade, O(le) Johan Knudsen, Ludvig Thorsen og P(eder) E(ndresen) Ramsland. Felles for dem var at de var tilflyttere til Stavanger fra distriktene omkring og at de på kort tid etablerte betydelige eksportforretninger. Flere av dem finner vi igjen som kjente skipsrederfamilier i 1860-årene.²⁷

Gjennom en statistisk bearbeiding av oppgavene i ligningsarkivet er det mulig å få et mer fullstendig og nyansert bilde av sildeutførselens fordeling på eksportørgrupper. Dette er gjennomført i tabell E i tabellvedlegget. Årene som analyseres er 1821 og 1851. Konklusjonene som kan trekkes ut av denne statistiske analysen, bekrefter i hovedsak resultatene fra drøftingen av materialet i vrakerprotokollene og oversikten over de største eksportørene i tabellene C og D.

De største eksportørene taper terreng, men dette blir kompensert av en betydelig tilvekst blant de mellomstore eksportørene. Den samlede virkning er derfor at *fordelingen* av eksporten bare gjennomgår mindre endringer. Halvparten av eksportørene i begge årene er ansvarlige for ca. 95 prosent av utførselsvolumet. Dette betyr på den ene side at den tallrike gruppen av eksportører med et utførselskvantum på under 300 tønner sild bare står for mel-

lom 4 og 5 prosent av utførselsvolumet. På den annen side betyr det at et meget stort mellomskikt av eksportørene, ca. 40-45 prosent, eksporterer ca. 70 prosent av den samlede saltsildutførselen. Resten, ca. 4 prosent av eksportørene, står for 25-30 prosent av utførselsvolumet.

Den sterke veksten i Stavangers saltsildutførsel i 1840-årene betyr derfor en sterk ekspansjon i antallet eksportører i alle eksportørgrupper. Reelt sett innebærer dette en sterk rekruttering til mellomskiktet av handelsmenn, men også muligheter for mellomstore eksportører til å ta steget opp i toppskiktet. Den spredningen av entreprenørfunksjonen som vi innledningsvis hevdet var en viktig del av den økonomiske vekstprosessen, ser altså ut til å ha funnet sted i høy grad innenfor Stavangers næringsliv i løpet av den sterke ekspansjonen i sildeeksporten.

Trygve Solhaug har i sitt arbeid om de norske fiskeriers historie pekt på at Sverige og Østersjøområdet til sammen avtok ca. 90 prosent av Norges sildeeksport på denne tiden.²⁸

Materialet vi har undersøkt i vrakerprotokollene for Stavanger gir ikke grunnlag for å endre denne konklusjonen. De stikkprøver vi har tatt over markedsfordelingen for enkelte Stavanger-eksportørers sildeutførsel, indikerer likevel at det relative forhold mellom hovedmarkedene ikke var det samme i Stavanger som i resten av Norge. Hovedforskjellen er at det svenske marked ser ut til å ha spilt en vesentlig større rolle for Stavangers sildeutførsel enn for resten av Norges. I praksis vil dette sannsynligvis si at Bergens sildeeksport i betydelig grad var konsentrert om Russland og Preussen. Hav-

Tabell 4:

Norges sildeutførsel fordelt på markeder. Prosentandeler for gjennomsnittet av årene 1836 – 40 og 1846 – 50.

Land	1836 – 40	1846 – 50
Sverige	36,7	44,5
Russland	23,7	24,7
Preussen	27,7	23,5
Mecklenburg	2,6	0,9
«Østersjøen»	1,2	0,4
Hamburg & Altona	2,2	1,5
Danmark	4,5	4,1
Ukjent	1,4	0,4
Sum	100,0	100,0

Kilde:

Stat. Sentr.byrås eksportprotokoller, T. Solhaug, 1976 s. 643.

ner i disse to landene figurerer med klart mindre hyppighet enn svenske havner i vårt materiale. Det må understrekes at vi bare har vært i stand til å ta et utvalg eksportører og se på fordelingen av deres eksport. Det er derfor mulig at konklusjonene på dette punkt må modifiseres når mer fullstendige og grundige undersøkelser er gjennomført.

Det svenske markedet var altså viktigst i femåret 1836-40, og det ble enda viktigere i løpet av 1840-årene. Likevel betydde Russland og Preussen samlet mer for norsk sildeeksport. Tendensen til at det svenske markedet blir viktigere i løpet av 1840-årene finner vi også for Stavangers vedkommende. Men til forskjell fra totaleksporten er Stavangers eksport betydelig mer konsentrert om Sverige i utgangspunktet, slik at det svenske markedet ved slutten av 1840-årene og begynnelsen av 1850-årene totalt dominerer den stavan-

Tabell 5:

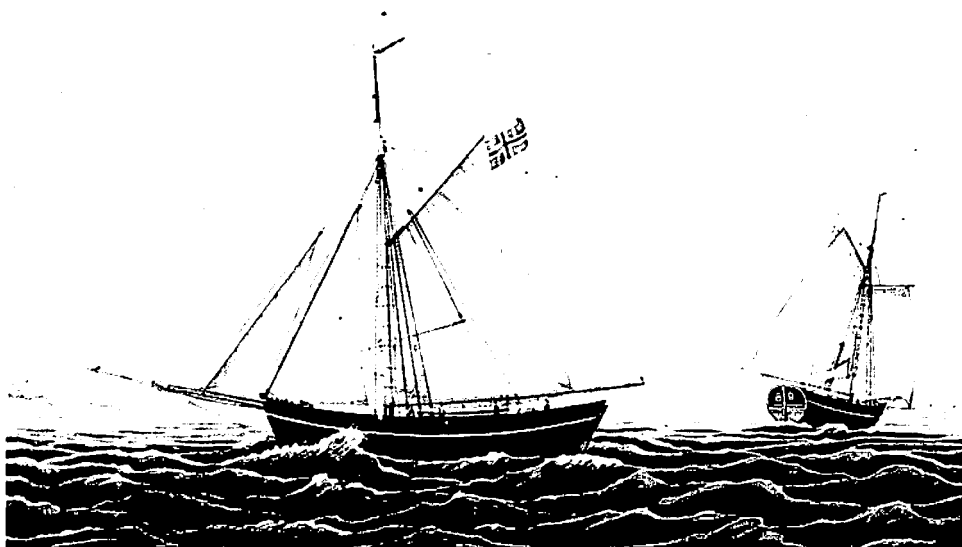
Utvalgte Stavangereksportørers utførsel av vårsild fordelt på mottakerland i årene 1840, 1846 og 1852. Prosent av den enkelte eksportørs utførsel.

Firma	Sverige	Preussen	Russland	«Østersjøen»
1840				
J.A. Kähler & Co.	73,9	0,6	24,7	–
P.V. Rosenkilde & Søn	50,6	13,2	9,0	21,9
Andreas Sømme	59,8	14,6	15,8	8,2
Ploug & Sundt	6,3	–	22,4	71,5
Jacob Kielland & Søn	92,8	–	7,2	–
C. Middelthon	54,9	12,2	32,4	0,2
Helmich Gabrielsen	90,7	–	4,1	5,2
E. & M. Berentsen	64,3	17,5	6,7	1,5
1846:				
J.A. Kähler & Co.	80,5	10,1	11,0	3,3
P.V. Rosenkilde & Søn	81,1	11,0	–	–
Andreas Sømme	74,6	10,2	12,4	–
Ploug & Sundt	56,8	18,9	24,1	–
Jacob Kielland & Søn	84,6	–	–	–
E. & M. Berentsen	50,2	31,5	14,4	–
1852:				
J.A. Kähler & Co.	94,1	–	5,8	–
P.V. Rosenkilde & Søn	70,1	–	30,0	–
Andreas Sømme	87,9	8,6	3,5	–
Ploug & Sundt	77,1	–	12,9	–
Jacob Kielland & Søn	83,2	–	16,8	–
E. Berentsen	85,2	–	14,8	–

Kilde:

Vrakerprotokollen for Stavanger 1840, 1846 og 1852.

gerske sildeutførselen. Dette synes å være konklusjonen vi kan trekke på basis av enkelte store Stavanger-eksportørers utskipninger. Vi har allerede konstatert at av de gamle handelshusene var det J.A. Køhler & Co. som kvantitativt var den største eksportøren med en eksportandel på ca. 5 prosent. Av dette firmaets totaleksport i 1840 gikk hele 73,9 prosent til Sverige. I 1846 var denne prosentsatsen kommet opp i 80,5, mens det svenske marked i 1852 avtok hele 94,1 av firmaets eksport av vårsild. Den samme tendensen ser ut til å ha gjort seg gjeldende for de øvrige handelshusene. Dersom de eksportørene vi har valgt ut er representative, kan vi slå fast at det svenske marked var viktigere for Stavangers eksport enn for den totale norske sildeeksporten. I og med at Bergen i 1840-årene eksporterte nesten like store kvanta som Stavanger, og disse to byene til sammen i femåret 1846 – 50 sto for 80,7 prosent av Norges samlede sildeeksport, er det nærliggende å tenke seg at Bergen i meget større grad enn Stavanger sendte silden til de russiske og preussiske havnebyene. Dette virker rimelig, sett på bak-

Jakten *Charlotte*, en typisk sildebåt brukt i transporten av sild til Østersjøen. Den målte 10,5 – 14 lester og tilhørte Gabriel Schanche Jonasen. Bildet er fra 1842, men båten var i Jonasens eie fra begynnelsen av 1830-årene.

+ Stavanger Museum – Sjøfartsmuseet.

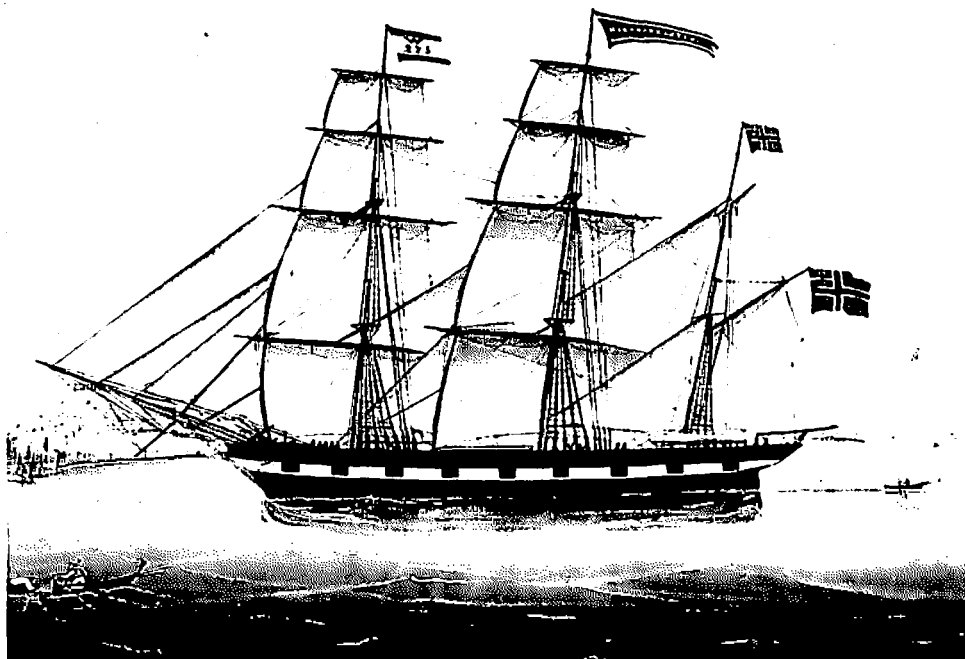
Charlotte, a typical vessel in the Baltic herring trade. The picture is from 1842, but the vessel was owned by Gabriel Schanche Jonasen from the early 1830s. The majority of the herring vessels were of this size, i.e. 22 to 30 net tons.

grunn av Bergens tradisjonelt sterke forbindelse med disse havnene og deres rolle som leverandører av kornvarer til Norges største importby. En undersøkelse av tollbøkene/målerprotokollene i Bergen kan eventuelt bekrefte riktigheten av denne hypotesen. Et annet forklaringsmoment kan være at gjennomsnittsstørrelsen på skutene som gikk til Østersjøen var tildels betydelig større enn de relativt små sildeskutene som gikk til svenske kysthavner. Det er selvsagt også mulig at det norske kildematerialet ikke gir et riktig inntrykk av særlig Stavangereksportens fordeling, ved at Stavangerskuter oppgir f.eks. Göteborg som bestemmelsessted, mens de i virkeligheten går til preussiske havner i Østersjøen. Stikkprøver i tollregnskapene for Øresund kan tyde på at dette forekom.²⁹

Den uten sammenlikning viktigste svenske importhavnen for den stavangerse sildautførselen var Göteborg. Dette gjaldt både kvantum og antall utskipninger pr. eksportør. Handelshuset J.A. Køhler & Co. eksporterte til sammen 31 ladninger vårsild i 1840. Av disse gikk hele 25 til Sverige, derav 9 til Göteborg. C. Middelthon sendte samme år hele 53 vårsildladninger fra Stavanger. Av disse gikk 31 til Sverige, derav 9 til Göteborg. Utskipningene til Göteborg var imidlertid jevnt over betydelig større enn utskipningene til andre havner. En summering av J.A. Køhler & Co.s utskipninger til Göteborg i 1840 gir som resultat at i alt 3.654 tønner vårsild ble skipet til Göteborg, med andre ord gjennomsnittlig i overkant av 300 tønner pr. utskipning. Skipningene til Stockholm var færre, men til gjengjeld nokså store. I 1840 ble det fra samme handelshus skipet 3 ladninger til Stockholm på til sammen 3.727 tønner. Dette var imidlertid ikke typisk; de fleste eksportørene utskipet betydelig mindre kvanta til Stockholm enn til Göteborg.

Vrakerprotokollene synes ikke å gi grunnlag for en hypotese om at det var forskjeller mellom store og små eksportører med hensyn til den geografiske fordelingen av eksporten. Det var ikke slik at de små eksportørene konsentrerte seg om markedene på den svenske vestkysten, mens de store dominerte i eksporten til Østersjøen. Rundt 1840 gikk en rekke sildeskuter til Østersjøen med last fra mange småeksportører og mellomstore utskipere. De store eksportørene sendte gjerne relativt store partier til Østersjøen på sine egne skuter, mens de små fartøyene dominerte i farten på Göteborg og de andre vestkysthavnene. Kvantumsmessig var det imidlertid også for de store eksportørers vedkommende slik at det svenske vestkystmarkedet dominerte utskipningene. Dersom de små eksportørene sendte sild til Russland eller Preussen skjedde dette som små partier (30-100 tønner) som en del av en større last.

Mot slutten av 1840-årene ble det mer vanlig at de små eksportørene

I 1857 anskaffet Erik Berentsen barken *Haakon Adelsten* på 135,5 kommerselsester. Skipet ble bygget i Sandvigen av byggmester Knud Kaisen og gikk i fart på Middelhavet og Svartehavet.
+ Stavanger Museum – Sjøfartsmuseet.

Haakon Adelsten, a bark of 135.5 lasts, was purchased by Erik Berentsen in 1857. The builder was Knud Kaisen at the wharf in Sandvigen. The ship was employed in the Mediterranean and Black Sea trade.

sendte relativt store enkeltpartier. Disse gikk da nesten utelukkende til den svenske vestkysten, men i 1850-årene var det også vanlig å sende store partier til Stockholm og Norrköping. Vi skal se på et slikt eksempel, nemlig kjøpmann Andreas Jensen Høys utskipninger i året 1852. Høy, som var født i Kristiansand 1817 og tok borgerskap som kjøpmann i Stavanger i 1842,³⁰ eksporterte i 1852 1.692 tønner vårsild og 302 tønner sommer- og småsild fordelt på 11 utskipninger. Vårsildkvantumet utgjorde 0,7 prosent av Stavangers utførsel det året. Av hans 7 vårsildutskipninger gikk 2 til Stockholm med 38 tønner hver gang. Til Norrköping hadde han 1 ladning med hele 496 tønner, mens 3 ladninger gikk til Göteborg. De var på henholdsvis 216, 503 og 300 tønner. En ladning på 101 tønner gikk til Malmø. Dette representerte en ny tendens i forhold til utskipningsmønsteret tidlig på 1840-tallet hvor

antallet utskipninger var større, men de utskipede kvanta var betydelig mindre. En hovedgrunn til denne endringen er sannsynligvis at den risiko-spredningen som de mange små ladninger representerte tidlig i 1840-årene nå ikke lenger føltes så påkrevet. Stavangersilden var vel innarbeidet på markedet, eksportørene hadde konsolidert sin økonomiske basis og sikret seg parter i egne sildefartøyer som transporterte silden fra Stavanger. Det måtte da virke naturlig å sende større partier på skip som man selv hadde part i for å maksimalisere fortjenesten.

Vi kan altså summere opp drøftingen i dette avsnittet slik: Sildeeksporten fra Stavanger var spredt på et stort antall eksportører. Selv om enkelte eksporterte tildels betydelig større kvanta enn andre kan vi ikke snakke om at en gruppe eksportører kvantumsmessig dominerte utskipningene, langt mindre kan vi bruke ord som markedsdominans. Strukturen i sildehandelen gjennomgikk en viss utvikling i perioden fra tidlig på 1840-tallet til begynnelsen av 1850-tallet. Det ble vanligere å sende færre, men større ladninger. Det svenske markedet ble gradvis viktigere for Stavangers utførsel. Det var her ingen forskjell på store og små eksportører.

*Sildehandelen og importhandelen*³¹

Tilvirkningen av sild for innenlandsk konsum og for eksport krevde store kvanta av utenlandsk salt. Dessuten ga den økonomiske ekspansjonen som sildefisket og sildehandelen førte med seg, grunnlag for en betydelig og voksende importhandel. I hvilken utstrekning kan vi finne den samme strukturen i importhandelen som i sildehandelen? Hvor kom det innførte saltet fra, og var også saltimporten en virksomhet for de mange små importører? Førte ekspansjonen i sildehandelen til en desentralisering av importhandelen?

Utgangspunktet for vår drøfting av disse spørsmålene vil være opplysningene i målerprotokollene for Stavanger i perioden 1840 – 1855. Disse protokollene er ført på samme måte som vrakerprotokollene. Hver importør er ført opp under navnet på den skipper hvis skip brakte varene til Stavanger. Foruten opplysninger om varekvanta gis det også opplysninger om hvor skipet, dvs. lasten, kom fra. I tabell B i tabellvedlegget har vi samlet opplysninger om de varekvanta som i årene 1820 – 21 og 1840 – 55 ble registrert i målerprotokollen. For ordens skyld skal vi gjøre oppmerksom på at målerprotokollen bare registrerer en del av importen til Stavanger. Importen av kolonialvarer er ikke med, og en fullstendig kartlegging av Stavangers importhandel i perioden krever et grundig arbeide med tollbøkene. Dette arbeidet må imidlertid utstå i denne omgang, men vi får gjennom målerprotokollen registrert de viktigste varene *volummessig* i Stavangers importhandel.

I tidsrommet fra 1820 og frem til 1840 er det først og fremst den sterke veksten i saltimporten som springer i øynene. Men veksten i kornimporten er også meget stor, og denne veksten skyter ytterligere fart i 1840- og 1850-årene. I 1850-årene vokser også kullimporten fra England sterkt.

Vi begynte vår drøfting av sildeutførselen med å spørre om de store handelshusene dominerte sildeeksporten kvantumsmessig. Svaret på dette spørsmålet var et klart nei. For importhandelen er det imidlertid en klar dominans fra de store handelshusenes side. Dette gjelder i særlig grad saltimporten. Handelshuset J.A. Køhler & Co. sto i 1840 for hele 37,8 prosent av Stavangers saltinnførsel. De øvrige handelshusene delte resten av importen mellom seg. Det var altså en markert forskjell på strukturen i eksporthandelen med sild og importen av den viktigste innsatsvaren i sildeproduksjonen for eksport. Dette lar seg lett forklare. Vi har allerede påpekt at eksporten av sild var lite kapitalkrevende. Det motsatte var tilfelle med saltimporten. Saltet ble importert i store ladninger fra Portugal og de italienske og franske middelhavshavnene. Det var vanlig med enkeltladninger på mellom 2.000 og 4.000 tønner. Importtollen på salt var betydelig ved begynnelsen av perioden. Det var følgelig bare de store veletablerte handelshusene som hadde finansiell styrke til å delta i denne importen.

Det skjedde likevel en utvikling i salthandelens struktur i den periode vi studerer. Etterhvert som vi nærmer oss 1850-årene blir det tydelig at de gamle handelshusene gradvis mister sin dominerende posisjon. Riktignok har de fremdeles hånd om en betydelig andel av importen, men de er ikke lenger enerådende som i begynnelsen på 1840-tallet. I tabellen nedenfor har vi sett på enkelte store handelshus og deres prosentvise andel av importen i 1840 og 1852.

Tabell 6:

Handelshusenes andeler av saltimporten til Stavanger i årene 1840 og 1852. Antall tønner og prosent av totalimporten.

Firma	1840		1852	
	Tønner	Prosent	Tønner	Prosent
J.A. Køhler & Co.	44 523	37,8	14 314	11,5
Ploug & Sundt			8 695	7,0
Jacob Kielland & Søn	22 827	19,4	10 765	8,6
P.V. Rosenkilde & Søn	9 582	8,1	6 041	4,8

Kilde:

Målerprotokollen for Stavanger 1840 og 1852.

De fire største handelshusene i Stavanger i 1840 hadde det året praktisk talt $\frac{2}{3}$ av saltimporten. Tolv år senere var deres andel sunket til under en tredjedel. Deres markedsandel er overtatt av nye menn som har opparbeidet den nødvendige finansielle styrke gjennom fortjenesten på sildehandelen. Samtidig var også kravene til kapital for finansiering sunket som følge av reduksjon i salttollen.

Det er ikke her plass til en mer inngående drøfting av importhandelens struktur hva de øvrige vareslag angår. Vi skal imidlertid komme litt inn på spørsmålet nedenfor under drøftingen av Erik Berentsens forretningsmessige ekspansjon på 1840-tallet. Det er imidlertid klart at den tendensen som vi kan se innenfor salthandelen også gjorde seg gjeldende i den generelle importhandelen. De gamle handelshusenes markedsposisjon svekkes gradvis. Likevel beholder de totalt sett en betydelig andel av importhandelen. Deres økonomiske basis er altså direkte knyttet til importhandelen og skipsfarten, men bare indirekte til sildehandelen.

Vi kan spørre om årsakene til denne forskjellen i struktur mellom eksport- og importhandelen. En del av forklaringen er allerede gitt. Importhandelen var betydelig mer kapitalkrevende enn sildehandelen. Finansiell slagkraft ga de store handelshusene et komparativt fortrinn i importhandelen. Det svarte seg best for dem å konsentrere sin virksomhet her. Et tilleggsmoment er selvsagt importhandelens og særlig salthandelens nære forbindelse med skipsfarten. Saltimporten krevde relativt store skip som kunne seile til de portugisiske og italienske havnene. Etterhvert som sildehandelen gav de nye menn muligheter for også å samle opp tilstrekkelig kapital til finansiering av import og skipsparter, kom de med i denne virksomheten og reduserte de etablerte handelshusenes dominerende markedsposisjon.

En Stavangerentreprenør etablerer seg.

Erik Berentsen 1840 – 60

Vi skal i dette siste avsnittet av vår studie se nærmere på en av de nye menn i Stavangers næringsliv på 1840-tallet og hvordan han gradvis bygget opp sin næringsvirksomhet i konkurranse med det etablerte handelspatrisiat. Erik Berentsen var født på gården Høiland i Time på Jæren i 1805. Han dro til Stavanger i begynnelsen av 1830-årene etter å ha arbeidet som tjenestegutt på gårder i sin hjembygd og fikk plass som butikksvenn i et av byens handelshus. Det har ikke vært mulig å finne ut hvilket handelshus det dreiet seg om, men det er i alle fall klart at hans handelsutdannelse foregikk etter det tradisjonelle mønster, nemlig arbeid i en etablert bedrift, med sikte på egenetablering. Veksten i Stavangers næringsliv og handelsomsetning i

1830-årene ga muligheter til unge bondesønner fra Jæren. Den voksende eksport- og importhandel sammen med den økte nærhandelen i forbindelse med ekspansjonen i sildefisket krevde økt arbeidskraftinnsats i handelsnæringen. Amtmannsberetningenes oppgaver over antallet handelsbetjenter viser klart at dette var en karrierevei som sto åpen for mange.

I 1838 fikk Erik Berentsen bevilgning til å drive handel «en gros» og fire år senere fikk han fullt handelsborgerskap i Stavanger. Sammen med broren Michael startet han en kombinert manufaktur-, handels- og isenkramforretning i 1838, og i kompaniskap med broren begynte han også å eksportere sild. Vi kan følge ekspansjonen i virksomheten gjennom vraker- og målerprotokollene i 1840-årene, og i enda større detalj gjennom opplysningene i ligningsprotokollene for 1850-årenes vedkommende. Fra 1840 begynner sildeforretningen å vokse sterkt. Ekspansjonen falt sammen med den sterke økningen i Stavangers totalutførsel fra begynnelsen av 1840-årene.

Tabell 7:

Erik Berentsens sildeutførsel 1839 – 1859 og hans antatte inntekt ved næringskatteligningen 1849 – 1859. Antall tønnner og inntekt i spesiedaler.

År	Vårsild	Sommer-/småsild	Antatt inntekt
1839	669	16	
1840	1 301	115	
1841	1 898	159	
1842	2 350	102	
1843	1 983	378	
1844	4 195	364	
1845	4 491	395	
1846	6 054	955	
1847	5 088	452	
1848	4 871	248	
1849	5 319	104	2 580
1850	4 392		2 400
1851	5 190		2 280
1852	4 105		2 000
1853	3 983		2 520
1854	3 576		4 100
1855	2 944		3 000
1856	1 475	419	3 450
1857	1 235	896	3 000
1858	2 741		5 500
1859	4 537	525	4 010

Kilder:

1840 – 1848, Vrakerprotokollene for Stavanger (eksport fra E. & M. Berentsen); 1849 – 1859, Næringskatteprotokollene for Stavanger, Stavanger Ligningskontors arkiv, SASSt.

Tabellen over Berentsens sildeeksport viser at ekspansjonen i sildeeksporten skjedde meget raskt. Fra et kvantum på i underkant av 700 tønner stiger eksportvolumet til nesten det tredobbelte i løpet av tre år, slik at Berentsen allerede i 1842 eksporterer over 2.000 tønner sild. Fra 1844 skyter virksomheten for alvor fart. De gode sildeårene midt på 1840-tallet skapte muligheter for menn som Berentsen. Arbeidsomhet og initiativ var like viktige, om ikke viktigere konkurransefaktorer enn kapital og etablerte handelsforbindelser. Berentsens sildeeksport vokste raskt til den i 1846 nådde over 6.000 tønner vårsild. Fra dette tidsrom var han definitivt etablert som en av de mellomstore sildeeksportørene i Stavanger med en markedsandel på rundt to prosent av totalutførselen. Gjennombruddet i 1844 har også sammenheng med at han fra det året begynner å sende større partier vårsild til Gøteborg med jakten «Anna Catharina» ført av skipper Tobias Madsen. Skipet, som var på 24 kommerselester, var innkjøpt av Berentsen i 1843 fra Svend D. Laland.³³ Det var bygget i Stavanger i 1839, og kunne fullastet utføre ca. 480 tønner vårsild. Mens Berentsens sildeeksport frem til 1844 i alt vesentlig hadde foregått som små utskipninger på en rekke ulike skip, er det fra og med 1844 en klar tendens til at utskipningene konsentreres i større partier på fra 450-480 tønner, hvorav de fleste utskipes med skipper T. Madsen. Etter hvert fører dette også til at antallet ladninger synker, mens eksporten kvantumsmessig er stabil.

Berentsen satset på de samme markedene som de øvrige Stavangereksportører. Med unntak av året 1846, som var et rekordår, er det tydelig at det først og fremst er Gøteborg som utgjør hovedmarkedet for hans sildeutskipninger. Med kjøpet av «Anna Catharina» har han også skaffet seg muligheten til å delta i importhandelen for egen regning på eget skip. Denne muligheten blir utnyttet til å øke importen av kornvarer, i alt vesentlig fra Danmark. Mens importen i 1842, som er det første året firmanavnet E. & M. Berentsen figurerer i målerprotokollen, bare besto av en enkelt ladning med skipper B. Pedersen fra København på 37 ½ tønne malt og 3 tønner gryn, importerer firmaet i 1846 hele 7 ladninger. To av disse kommer med skipper T. Madsen på Berentsens egen jakt. Skipet kommer fra København og lasten er bygg og malt.

I 1849 kommer en enda større del av vareimporten på eget skip, men i 1852 er det tydelig at importhandelen har fått mindre betydning. Dette er enda tydeligere i 1855, hvor Berentsen bare mottar 4 ladninger, hvorav 2 er rug og en stenkull. Den siste ladningen er en saltlast fra Trapani på hele 3.357 tønner. Den illustrerer at på dette tidspunkt, etter at han i 1849 skilte lag med broren, og begynte forretning for egen regning, har konsentrert virk-

somheten mer i retning av sildehandel og skipsfart. Kapitaloppsamlingen er nå også kommet så langt at han tar sjansen på selv å importere en verdifull saltlast.

Tabell 8 viser Berentsens vareimport i utvalgte år. En sammenlikning med totaltallene for Stavangers innførsel viser tydelig at Berentsen bare hadde små andeler av totalimporten. I 1852 representerte hans rugimport 1,6 prosent, byggimporten 2,5 prosent og maltimporten 2,7 prosent av den samlede import av disse varene til Stavanger. Likevel var de inntektene som videresalget av disse varene representerte viktige nok. Gjennom en differensiert virksomhet, basert både på sildeeksport og vareimport, kunne en arbeidssom entreprenør mobilisere den kapital som skulle til for å utnytte de mulighetene som endringene i den norske skipsfartens arbeidsbetingelser ga norske skipsredere. Opphevelsen av navigasjonslovene i Storbritannia ga norsk skipsfart muligheter til å delta for fullt i internasjonal fraktfart. Dette betydde at Stavangerredere nå med utgangspunkt i sin Østersjøfart kunne delta i skipsfarten både mellom Østersjøen og England og også i varetransporten over Atlanterhavet.

En slik satsing krevet imidlertid investeringer i tonnasje av en annen type enn den som hittil hadde dominert i Stavangers skipsfart, og som hadde vært spesielt tilpasset Østersjø- og Sverigefarten med sild. Ved å studere utviklingen i Berentsens næringsvirksomhet kan vi se hvor raskt denne omstillingen skjedde.

I året 1849 kommer en ubetydelig del av Berentsens bruttoinntekter (inntekt før tap og rentefradrag) fra skipsfarten. Inntektene fra sildeutførselen og fra handelsvirksomheten utgjør nesten 95 prosent av total bruttoinntekt. Dette forholdet endrer seg imidlertid meget raskt i løpet av første del av 1850-årene. I 1849 disponerte firmaet E. & M. Berentsen 2 jakter på hen-

Tabell 8:

Erik Berentsens import av varer registrert i målerprotokollen for Stavanger i utvalgte år. Alle tall i tønner.

År	Salt	Hvete	Rug	Bygg	Havre	Malt	Erter	Gryn	Kull
1843			248	100		57		5	
1846	50		23	873		192	5	1	
1849			1 327	344	59	216		11	
1852		5	573	646	120	84	44		295
1855	3 357		1 121						538

Kilde:

Hovedbog for Maaleriet i Stavanger, 1840 – 1860. Årene 1843, 1846 og 1849: E. & M. Berentsen. Året 1852: E. Berentsen.

holdsvis 19,5 og 13,5 lester, samt en fiskeskøyte. Inntektene av disse fartøyene ble av ligningskommisjonen anslått til 173 spesiedaler av en samlet bruttoinntekt på 3.162 spesiedaler. Fra 1853 begynner imidlertid en sterk ekspansjon innenfor skipsfartsnæringen. Oppløsningen av kompaniskapet med broren Michael i 1852 kan ha sin bakgrunn i at Berentsen nå ønsket å ekspandere innenfor skipsfart. Fra 1853 av kan vi registrere en sterk økning i hans skipsfartsengasjementer. Det året anskaffer han en niendepart i skonnerten «St. Svithun» på 32,5 kl., og allerede året etter kjøper han en fjerdepart i skipet «St. Olaf» på 128,5 kl.

Investeringene i skipsfart gir tydeligvis god forretning, og hans næringsinntekt fra skipsfartsvirksomhet utgjør i 1853 hele 24 prosent av totalinntektene. Den sterke konjunkturoppgangen i forbindelse med Krimkrigen gir så

Stavanger havn i 1860-årene, da sildehandelen er på retur og skipsfarten har overtatt som byens viktigste næringsvei. Salting og utskipning av silden foregikk fra sjøhusene langs Vågen.

+ Stavanger Museum – Sjøfartsmuseet.

The inner harbour of Stavanger in the 1860s, when the herring trade was declining and the shipping industry had begun to dominate economic activity. Both salting and loading of herring for export took place in the large warehouses along the Vågen, the inner harbour.

god fortjeneste at han i 1855 kan kjøpe en tredjepart av skipet «Robert Peel» på over 200 lester (Michaelsen oppgir størrelsen til 220 kl., mens den i nærings-skatteprotkollen er oppført med 205 kl.) i kompaniskap med firmaet A.L. Thesen & Co. Dette skipet var det fjerde største i byens flåte på det tidspunktet. For egen regning kjøpte Berentsen i 1857 «Haakon Adelsten» på 135,5 kl.

Nettoreultatet av Berentsens skipsinvesteringer i 1850-årene viser seg i en dramatisk økning i den andelen av bruttonæringsinntekten som kom fra skipsfarten. Fra 1856 utgjør skipsfartsinntektene ca. 55 prosent av de samlede inntekter, og mot slutten av 1850-årene er det riktig å karakterisere skipsfarten som ryggraden i Berentsens næringsvirksomhet. I 1859 utgjør inntektene fra sildeutførselen bare knapt en fjerdepart og handelsinntektene vel en femtepart av totalinntektene.

På bakgrunn av den utviklingen som er beskrevet foran, kan vi dele inn Berentsens næringsvirksomhet i perioden frem til slutten av 1850-årene i tre faser. Den første fasen består av en opplæringsperiode i 1830-årene som munner ut i etablering av egen virksomhet. Den andre fasen er en ekspansjonsfase hvor kapital i handelsvirksomhet legger grunnlag for en stadig voksende sildeeksport, som i sin tur må ha vært finansiert gjennom tilbakepløying av gevinst fra sildehandelen. Den tredje fasen innledes med et forsiktig engasjement i skipsfart med direkte utspring i sildeeksportvirksomheten i 1840-årene, men skyter for alvor fart etter 1852 – 53. Det er naturlig å se dette i sammenheng med en stagnasjon i Stavangers sildeutførsel, samtidig som det åpnet seg nye muligheter innenfor skipsfarten.

Konklusjon

Den sterke veksten i Stavangers sildehandel i årene etter Napoleonskrigene ga grunnlag for utviklingen av et dynamisk handels- og forretningsmiljø. Erik Berentsen er, sett i dette perspektivet, en typisk representant for den nye entreprenørgruppen som i 1860- og 70-årene kom til å danne ryggraden i Stavangers næringsliv. Hans virksomhet bygget på utnyttelsen av de muligheter som særlig 1840-årenes sildehandel ga for fremsynte og arbeidssomme innflyttere til byen. Sildehandelen ga muligheter til å etablere næringsvirksomhet med relativt liten kapital i ryggen, og skapte dermed et utgangspunkt for rask kapitaloppsamling som senere kunne investeres i den langt mer kapitalkrevende skipsfarten. I løpet av en relativt kort periode, med et tyngdepunkt på 1840-tallet, ble de etablerte handelshusenes hegemoni i Stavangers næringsliv sprengt. Dynamitten var den eksplosive veksten i sildeutførselen og de muligheter den skapte for nye menn. I denne artikkelen

har vi bare kunnet berøre noen aspekter av denne utviklingen. Selve veksten i sildefisket og sildehandelen var så sterk at investeringene i denne virksomheten må ha vært meget store.

En mulig videreføring av denne studien vil derfor være å analysere nærmere finansieringen av disse realinvesteringene og hvem som sto bak dem. En naturlig hypotese er at en stor del av realinvesteringene nettopp kom fra nye menn som Erik Berentsen. I 1850-årene var de i stand til å flytte sine investeringer fra salteboder og små sildeskuter over i skip av en størrelse som tillot Stavanger å delta i konkurransen på det internasjonale skipsfartsmarked. Den sterke veksten i Stavangers skipsfart i perioden fra 1860 til 1875, hvor tonnasjen økte med gjennomsnittlig 8,6 prosent hvert år, og som brakte Stavanger frem til en posisjon som Norges nest største sjøfartsby regnet etter hjemmehørende tonnasje, hadde sin bakgrunn i sildehandelens raske ekspansjon i årene 1820 – 1860.³⁴

Forfatteren takker styrene i Berentsens familielegater ved h.r. advokat Karl Wyller og agent Richard Johnsen for økonomisk støtte til kildebearbeiding og kopiering under arbeidet med denne studien.

Summary

The structure and development of the Stavanger herring trade 1820 – 1860.

The spring herring fishery along the coast of western Norway greatly stimulated the economic development of the town of Stavanger after 1815. The rapid rise in the population of Stavanger in the period 1815 – 1860 was directly related to the growth in the herring trade. Local merchants seized the opportunities offered by the expansion in herring exports, and the old merchant houses that had dominated the business structure around 1800 were gradually deprived of their predominant position.

The herring trade did not require large amounts of capital, and entry into the trade was easy both for local traders and for people from the surrounding agricultural regions. An analysis of the data provided in the local tax records and the fish grading books, shows quite clearly that the herring trade did not remain the preserve for the merchant houses, but in fact offered unprecedented opportunities for small traders to build up their business and accumulate capital. By the 1840s, this process had gone far enough for a gradual expansion into shipping to take place. In the 1850s, many local entrepreneurs availed themselves of the opportunities offered by the repeal of the British Navigation Acts, the favourable demand conditions in the Baltic trade and in Europe generally, to expand into the general shipping trade of Northern Europe.

The old merchant houses managed for a considerable period to hold on to their dominant position in the import trade. However, their position in the import trade was gradually eroded in the 1840s and 1850s. The career of Erik Berentsen, a farmer's son, who moved to Stavanger in the 1830s, is typical of the way in which the new type of entrepreneur established substantial enterprises. Berentsen started out by serving as a clerk with a local merchant. After having gained the necessary experience, he started his own business, retailing general merchandise and exporting herring. In 1843, five years after the business was founded, Berentsen bought his own small sailing vessel for use in the Baltic herring trade. From this base, he expanded rapidly in the 1850s into shipowning, concentrating his investments in shipping partnerships, and gradually moving out of the herring trade.

The rapid growth of the Stavanger merchant fleet in the period from 1860 – 1875, when the tonnage growth rate was 8,6 per year, was directly linked to the rapid expansion in the Stavanger herring trade in the previous decades. The herring trade opened up possibilities for entrepreneurs such as Berentsen, who became the major shipowners in Stavanger in the golden age of sail.

The author's address:

Historisk Institutt, Universitetet i Bergen, Sydnesplass 9, N – 5000 Bergen, Norway

Noter:

- ¹⁾ Se bl.a. Jan Christiansen, *Befolkningsstruktur i Stavanger ca. 1800 – 1865. Yrkesgrupper og økonomisk differensiering*. Hovedoppgave i historie, høsten 1973, Universitetet i Bergen, s. 7.
- ²⁾ A. Saxegaard, «Stavangers næringsliv», i *Stavanger 1814 – 1914*, Stavanger 1914, s. 377.
- ³⁾ Hans E. Næss, «Befolkningseksplosjonen», i *Stavanger på 1800-tallet*, Stavanger 1975, s. 40.
- ⁴⁾ Jan Christiansen, *op.cit.*, s. 88-89.
- ⁵⁾ Jan H. Lexow, «Stavanger ved inngangen til det 19. århundre», i *Stavanger på 1800-tallet*, s. 28.
- ⁶⁾ Trygve Solhaug, *De norske fiskeriers historie*, bind 2, Bergen/Oslo/Tromsø 1976, s. 471 ff.
- ⁷⁾ M.L. Michaelsen, *Stavanger Sjøfarts Historie*, Stavanger 1927, s. 107.
- ⁸⁾ Rolf Danielsen, «Den store krise», i *Stavanger på 1800-tallet*, s. 281 – 316.
- ⁹⁾ Standardverket om sildefiskerienes historie er Solhaug, 1976, s. 420 – 470 og 637 – 649. Solhaugs fremstilling står i stor gjeld til Reidar Østensjø, *Haugesund 1835 – 1895*, Haugesund 1958.
- ¹⁰⁾ Sverre Steen, *Det gamle samfunn*, Oslo 1957, s. 175-176 og Østensjø, 1958, s. 25-26.
- ¹¹⁾ Se Solhaug, 1976, s. 642 ff. Opplysningene om den britiske sildeeksporten er hentet fra *British Parliamentary Papers, Accounts & Papers*, vol. XXIV, 1849, part XIX og 1859, 2. session, vol. XXX (Consular Report for Stettin, 1857).
- ¹²⁾ Østensjø, 1958, s. 26.
- ¹³⁾ Solhaug, 1976, diskuterer dette nærmere på s. 358-359.
- ¹⁴⁾ Reidar Østensjø, «The Spring Herring Fishing and the Industrial Revolution in Western Norway in the Nineteenth Century», *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XI, nr. 2, 1963, s. 142 – 144.
- ¹⁵⁾ Christiansen, 1973, s. 18.
- ¹⁶⁾ Østensjø, 1963, s. 149.
- ¹⁷⁾ Næss, 1975, s. 42 – 46.
- ¹⁸⁾ Amtmennenes 5-årsberetninger (heretter forkortet Amtmb.) 1836 – 40, s. 135.
- ¹⁹⁾ Amtmb. 1841 – 45, s. 115. Sitatet er fra Amtmb. 1846 – 50, s. 9.
- ²⁰⁾ Se f.eks. Arne B. Andersen, *Handelshuset Kohler*, Stavanger 1971, s. 56 – 57 og Johs. Lunde, *Handelshuset bak Garman & Wørse*, Bergen 1963, s. 172 – 173.
- ²¹⁾ Foruten fremstillingene nevnt i note ²⁰ gjelder dette også Arne B. Andersen, *Handelshuset på Skagen gjennom 200 år*, (Ploug & Sundt), Stavanger 1969. Lundes fremstilling av handelshuset Kiellands virksomhet behandler relativt inngående mange finansielle aspekter av virksomheten, men oppgaver over husets eksport- og importhandel er bare sporadisk gjengitt.
- ²²⁾ Vrakerprotokollene oppbevares i Stavanger Byarkiv. De er bevart fullstendig for årene 1820 – 1853. Protokollene for perioden etter 1853 ser ut til å ha gått tapt, mens det er bevart en del mindre protokoller som dekker enkelte år i 1790-årene, samt i perioden 1808 – 1819. Jeg vil gjerne takke forhenstående byarkivar Bjørn S. Utne for at han gjorde meg oppmerksom på dette kildematerialet.
- ²³⁾ Målerprotokollene oppbevares også på Stavanger Byarkiv. De eksisterer for perioden 1820 – 1860. Det er imidlertid tydelig at det etter ca. 1855 ble mindre vanlig å måle de importerte kvanta av salt, korn, erter, gryn og stenkull som finnes registrert i målerprotokollene. For en fullstendig oversikt over Stavangers importhandel er vi henvist til tollregnskapene, men målerprotokollene er en lett tilgjengelig kilde for en analyse av de volumiøse varene i Stavangers handel i perioden etter 1815 og frem til ca. 1850.

- ²⁴⁾ Johs. B. Thuc, «Sjipsfartsnæringa i Stavanger gjennom den siste glansperiode for norsk seglsjipsfart», i *Stavanger på 1800-tallet*, s. 108.
- ²⁵⁾ Christiansen, s. 20 – 22.
- ²⁶⁾ Stavanger kommune – ligningsvesenet, StSA pk. 545 og 546.
- ²⁷⁾ Biografiske opplysninger finnes i bl.a. M.L. Michaelsen, 1926 og Axel Kielland, *Stavanger Borgerbok*, Stavanger 1935.
- ²⁸⁾ Solhaug, 1976, s. 643.
- ²⁹⁾ Disse og beslektede problemer vil bli drøftet i et arbeid om Østersjøfarten med norske skuter i første halvdel av 1800-tallet basert på de norske konsulatsjipslistene og Øresundtollregnskapene i Riksarkivet, København.
- ³⁰⁾ Michaelsen, 1926, s. 181.
- ³¹⁾ Dette avsnittet bygger på målerprotokollene for Stavanger.
- ³²⁾ Fremstillingen av Berentsens forretningsvirksomhet bygger på de samme kilder som er sitert i notene ovenfor. I tillegg har jeg benyttet materiale i Stavangers Ligningsarkiv, St.SA, spesielt protokollene for næringsskatt 1850 – 1860.
- ³³⁾ Utskrift av Stavanger pantebok nr. 13, 1832 – 1843, fol. 583 b. i StSA. Kjøpesummen var 740 spesiedaler.
- ³⁴⁾ Se Harald Hamre, *Sjipsfarten i Stavanger i 1870-åra. En næringsøkonomisk analyse*. Hovedoppgave i historie, høsten 1980, Universitetet i Bergen, s. 5 og 42.

Tabell A:

Utførselen av fiskevarer fra Stavanger 1820 – 1855. Alle tall i tønnen.

År	Vårsild	Sommer-/ småsild	Makrell	Saltet torsk	Saltet torsk og makrell
1820	84 519	610	60		
1821	87 089	677	76		
1822	72 278	633	2		
1823	98 319	2 322	6		
1824	80 372	4 794	168		
1825	89 576	1 902	324		
1826	98 573	3 667	620		
1827	80 272	3 987	270		
1828	101 841	3 514	377		
1829	86 315	4 613	451		
1830	53 112	7 023	884		
1831	118 262	4 010	792		
1832	110 033	2 518	1 835		
1833	133 275	4 194	2 157		
1834	143 693	2 300	2 937		
1835	89 132	3 164	1 870		
1836	83 801	4 525	719		
1837	158 898	2 566	529		
1838	110 731	7 204	1 528		
1839	134 523	11 150	1 554	53	
1840	234 073	4 383	1 199	153	
1841	219 436	1 565	1 196	65	
1842	260 662	3 241	1 573	30	
1843	129 744	4 902	1 689	350	
1844	265 897	7 654	858	2	
1845	253 211	7 256	444	44	
1846	325 668	9 021	373	33	
1847	254 460	11 516	317	7	
1848	224 632	8 107	29	363	
1849	313 959	15 030			509
1850	230 313	12 976			704
1851	286 677	9 038			413
1852	238 477	8 711			392
1853	228 759	14 542			863
1854	167 242	17 837			1 161
1855	128 693	21 185			543

Kilde: Vrakerprotokollene for Stavanger 1820 – 1852 og Amtmb. 1851 – 1855.

Tabell B:

Importen til Stavanger av en del viktige varer i årene 1820 – 21 og 1840 – 55. Alle tall i 1/4 tønner.

År	Salt	Hvete	Rug	Bygg	Havre	Malt	Erter	Gryn	Stenkull	Poteter
1820	18 846	305	5 811	6 445	97	1 365	451	128	472	–
1821	20 502	133	5 861	9 606	492	1 143	441	35	620	–
1840	117 717	1 232	22 925	16 501	842	3 471	826	558	1 832	1 140
1841	107 531	2 367	14 755	20 000	2 182	4 193	1 473	428	4 702	8
1842	108 208	1 417	20 128	19 977	1 665	2 797	1 072	390	2 423	9
1843	58 282	1 964	13 359	13 751	2 580	3 231	692	281	6 879	12
1844	86 239	2 770	41 558	24 086	6 117	4 204	1 080	414	4 574	1 145
1845	95 974	1 440	11 168	24 895	4 313	4 688	714	542	3 256	1 384
1846	133 609	1 950	25 056	21 627	3 221	3 192	1 359	406	6 348	180
1847	112 688	2 939	35 846	23 031	4 859	3 323	1 392	550	7 849	979
1848	97 970	2 700	56 227	23 443	6 147	3 407	1 662	394	6 593	1 248
1849	126 007	2 891	52 230	30 742	2 169	4 437	1 552	668	6 359	95
1850	112 108	2 030	32 289	27 263	2 420	4 982	1 805	789	8 504	773
1851	106 149	3 551	33 799	23 775	418	4 185	1 551	425	13 093	384
1852	124 811	2 017	35 626	25 445	2 083	3 085	1 671	306	8 430	–
1853	97 566	3 386	28 439	18 758	1 944	3 461	611	247	8 021	–
1854	104 652	3 520	41 980	11 973	868	2 187	803	292	15 990	–
1855	113 379	4 274	35 314	24 148	398	2 870	1 103	305	19 002	483

Kilde: Hovedbog for Maaleriet i Stavanger

Tabell C:

Stavangers største sildeeksportører 1821. Antall tonner og prosent av totaleksporten.

Nr.	Navn	Antall tonner	Prosent	Kumulativ prosentandel
1	Ploug & Sundt	4 599 $\frac{3}{4}$	5,0	5,0
2	Andreas Sømme	4 358	4,7	9,7
3	Jacob Kielland & Son	4 349	4,7	14,4
4	Torbjørn Imsland	4 245 $\frac{1}{4}$	4,6	19,0
5	J.A. Köhler	4 110	4,5	23,5
6	Boye Pettersen	4 090 $\frac{1}{4}$	4,5	28,0
7	Ole Heljesen	2 488 $\frac{1}{4}$	2,7	30,7
8	Helmich Gabrielsen	2 397 $\frac{1}{2}$	2,6	33,3
9	Rasmus Berg	3 358	2,6	35,9
10	Johan Knivsberg	2 240 $\frac{3}{4}$	2,4	38,3
11	Peder V. Rosenkilde	1 991 $\frac{1}{2}$	2,2	40,5
12	Schanche Jonassen	1 977 $\frac{1}{2}$	2,2	42,7
13	Ole Seglem	1 955 $\frac{1}{2}$	2,1	44,8
14	Hans Beyer	1 858 $\frac{3}{4}$	2,0	46,8
15	Børge Pedersen	1 699	1,9	48,7
16	Halvor Michelsen	1 637 $\frac{1}{2}$	1,8	50,5
17	Jens Berg	1 609 $\frac{1}{2}$	1,8	52,3
18	Thomas J. Thomsen	1 555 $\frac{1}{2}$	1,7	54,0
19	Niels Jespersen	1 428 $\frac{1}{2}$	1,6	55,6
20	Ole Some	1 417 $\frac{3}{4}$	1,5	57,1
21	Gabriel Hansen	1 402	1,5	58,6
22	Knud Lønning	1 332 $\frac{3}{4}$	1,5	60,1

Kilde: Stavanger Ligningskontor, SASl., pk. 545

Tabell D:

Stavangers største sildeeksportører 1845. Antall tønner og prosent av totaleksporten.

Nr.	Navn	Antall tønner	Prosent	Kumulativ prosentandel
1	J.A. Kähler & Co.	13 737	5,3	5,3
2	O. Helliesen & Co.	8 175	3,1	8,4
3	Ploug & Sundt	6 034	2,4	10,8
4	Jonas Monsen	5 650	2,2	13,0
5	J. Middelthon	5 277	2,0	15,0
6	H. Sundt	5 212	2,0	17,0
7	C. Middelthon	4 955	1,9	19,9
8	E. & M. Berentsen	4 719	1,8	21,7
9	E. Hansen	4 581	1,8	23,5
10	G.S. Kielland	4 159	1,6	25,1
11	O. Baade	4 153	1,6	26,7
12	Chr. Gabrielsen	4 111	1,6	28,3
13	A. Sømme	4 079	1,6	29,9
14	G.S. Jonasen	4 047	1,6	31,5
15	G. Jonasen	4 047	1,6	33,1
16	P.V. Rosenkilde & Søn	4 045	1,6	34,7
17	L. & S. Svendsen	3 896	1,5	36,2
18	B. Bergersen	3 739	1,4	37,6
19	O. Knudsen	3 543	1,4	39,0
20	P.E. Ramsland	3 349	1,3	40,3
21	J. Sømme	3 042	1,2	41,5
22	Ludv. Thorsen	2 887	1,1	42,6

Kilde: Stavanger Ligningskontor, SASst., pk. 546

Tabell E:

Fordelingen av sildeutførselen fra Stavanger på størrelsesgrupper i årene 1821 og 1852. Prosentvis andel av sildeeksport for de enkelte eksportørgrupper.

1821							1852					
Antall tønner	Antall eksportør- tører	%	Omvendt kumu- lativ frekvens	Sum antall tønner	%	Omvendt Kumu- lativ frekvens	Antall eksportør- tører	%	Omvendt Kumu- lativ frekvens	Antall tønner	%	Omvendt Kumu- lativ frekvens
1-49	27	20,1	100,0	675	0,7	99,9	53	17,2	99,1	1 325	0,5	100,1
50-99	18	13,4	79,9	1 350	1,4	99,2	27	8,8	82,7	1 875	0,7	99,6
100-199	11	8,2	66,5	1 650	1,7	97,8	53	17,2	73,9	7 950	3,1	98,9
200-299	12	9,0	58,3	3 000	3,1	96,1	21	6,8	56,7	5 250	2,1	95,8
300-399	9	6,7	49,3	3 150	3,2	93,0	21	6,8	49,9	7 350	2,9	93,7
400-499	8	6,0	42,6	3 600	3,7	89,8	21	6,8	43,1	9 450	3,7	90,8
500-999	17	12,7	36,6	12 750	13,3	86,1	36	11,7	36,3	27 000	10,7	87,1
1000-1999	22	16,4	23,9	33 000	34,3	72,8	41	13,3	24,6	61 500	24,3	76,4
2000-2999	4	3,0	7,5	10 000	10,4	38,5	15	4,9	11,3	37 500	14,8	52,1
3000-3999			4,5			28,1	8	2,6	6,4	28 000	11,1	37,3
4000-4999	6	4,5	4,5	27 000	28,1	28,1	6	1,9	3,8	27 000	10,7	26,2
5000-5999							3	1,0	1,9	16 500	6,5	15,5
6000-6999							1	0,3	0,9	6 500	2,6	9,0
7000-7999							1	0,3	0,9	7 500	3,0	6,4
8000-8999							1	0,3	0,9	8 500	3,4	3,4
Sum	134	100,0		96 175	99,9		308	99,9		253 200	100,1	

Kilde: Stavanger Ligningsarkiv, StSA, pk. 545,546. Sum antall tønner er beregnet på grunnlag av klassemidtpunktet i klassene. Det totale antall eksporterte tønner i de to årene etter opplysningene i listene fra ligningsarkivet var 91.798 i 1821 og 240.436 i 1852.